

УДК 72.011

О.В. Макуха, асистент

Полтавського національного технічного

Університету імені Юрія Кондратюка

Передумови виникнення земських шкіл на Україні у ХІХ – на початку ХХ століть.

Макуха О.В. Передумови виникнення земських шкіл на Україні у ХІХ – на початку ХХ століть.

У статті розглядаються передумови виникнення земських шкіл на Україні, їх регіональне розповсюдження та особливості розвитку в кінці ХІХ - на початку ХХ століть. На прикладі Полтавської та Харківської губерній, розглянуто типи об'ємно-планувального вирішення земських шкіл.

Ключові слова: земські школи, проектування навчальних приміщень, освіта, типи об'ємно-планувального вирішення.

Макуха Е.В. Предпосылки возникновения земских школ в Украине в ХІХ – в начале ХХ веков.

В статье рассматриваются условия возникновения земских школ в Украине, их региональное распространение и особенности развития в конце ХІХ – в начале ХХ веков. На примере Полтавской и Харьковской губерний, рассмотрены типы объёмно-планировочного решения земских школ.

Ключевые слова: земские школы, проектирование учебных помещений, образование, типы объёмно-планировочного решения.

Makukha O.V. Preconditions of occurrence zemsky schools in Ukraine in ХІХ - the beginning of ХХ centuries.

In recent years, there has been an increasing tendency to closing schools, especially in the countryside. Therefore, the experience of opening the Zemstky schools is important for the modernization of national education in Ukraine

The article discusses the conditions of zemsky schools in Ukraine, their regional distribution and peculiarities of development at the end of ХІХ - beginning of ХХ in. On the example of Poltava and Kharkov provinces are considered types of space-planning decisions the zemstky schools.

The results of the research support the idea that the creation of zemstvoes has led to development of public education, especially primary education in rural areas. Normative documents were created to regulate the sanitary conditions of school buildings. Typical projects of schools with different space-planning decisions were made.

Keywords: zemsky schools, engineering classrooms, education, types of space-planning decisions.

Постановка проблеми. Освіта завжди була показником цивілізованості людства та однією з рушійних сил розвитку суспільства. Без освіти і знань жодна нація не має перспективи ні сьогодні, ні в майбутньому. Національна стратегія розвитку освіти в Україні спрямована на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти та інтеграцію її в європейський і світовий освітній простір.

Досвід історії дає можливість зрозуміти процеси, які відбуваються в теперішні часи, та через їх усвідомлення визначити напрямки та шляхи реформування освіти сьогодення.

Тенденція закриття шкіл продовжується, особливо в сільській місцевості. Тому земський досвід створення та функціонування мережі початкових шкіл, середніх навчальних закладів та фахових шкіл є вагомим у процесі модернізації національної освіти в Україні на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різними аспектами даної теми в свій час займалися А.М. Гуз, П.Г. Лузан, С. Кікто, М. Сахній, Ш. Шумілова, М.О. Мінц та інші науковці. Заслуговує на увагу творчий доробок архітекторів П.Ф. Альошина, К.М. Жукова, А.Н. Бекетова, Д.М. Дяченка, В.Г. Кричевського у царині проектування загальноосвітніх шкіл (у тому числі земських).

Вагомий внесок у дослідження архітектури земських шкіл у ХІХ – на початку ХХ століття зробили науковці: О.Г. Сластіон, В.В. Чепелик, В.М. Ханко та інші.

Мета статті. Виявити передумови виникнення земських шкіл, їх регіональне розповсюдження по території України та особливості об'ємно-планувального вирішення у ХІХ - початку ХХ століть.

Основна частина. У другій половині ХІХ століття територія України знаходилася в складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської,

територіальне управління в Україні було поділене на губернії та генерал-губернаторства. Криза кріпосницької системи в Російській імперії спричинила до проведення низки соціально-політичних реформ: селянської, судової, земської, міської, військової. Серед усіх реформ однією з найбільш послідовних і повних стала земська реформа або введення земств. Земські установи були введені «Положенням про земські, губернські і повітові установи» від 1 січня 1864 року в шести з дев'яти українських губерній. Одним з головних напрямів діяльності земств стала просвітницько-виховна робота [3]. Наскільки слабо розвивалася в першій половині XIX століття шкільна освіта, можна бачити з наведених урядових даних за 1856 рік (табл. 1).

Таблиця 1.

Розвиток шкільної освіти на Україні в першій половині XIX століття.

Губернії	Шкіл усіх типів (вищих, середніх і нижчих)	Кількість слухачів та учнів	Учнів на 100 душ населення
Волинська	76	3558	0,23
Подільська	143	4432	0,25
Київська	142	9114	0,50
Херсонська	168	8704	0,80
Катеринославська	161	9652	0,92
Таврійська	169	8867	1,34
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34

Земства поставили своїм завданням повністю охопити навчанням дітей та молодь. Вони організовували початкові школи, гімназії, професійні та технічні курси для підвищення освіти вчителів, курси українознавства. Найбільше уваги земства приділяли розвитку початкової освіти, надаючи значні

асигнування для поширення мережі земських початкових шкіл та їх функціонування.

Земські школи – початкові, а згодом і середні та професійні школи в царській Росії і на Україні, організовані і утримувані земствами. За статутом земських установ з 1864 року, вони мали право засновувати початкові школи і дбати про їх матеріальне забезпечення. Проте земства не могли впливати на навчальний процес і навчальну програму та призначення вчителів. Земства мали своїх представників у повітових і губернських шкільних радах, які займалися управлінням початковими школами. Земські школи будувалися не по всій території України. Вони діяли в Полтавській, Харківській, Київській, Херсонській, Катеринославській, Чернігівській губерніях (рис. 1). Це було обумовлено створенням земських установ не по всій території України. На західноукраїнських землях діяли церковно-парафіяльні школи.

Рис. 1. Регіональне розповсюдження земських шкіл на території України (на кінець XIX століття).

Земські школи засновувалися переважно в селах. Вони мали спочатку трьохрічне навчання, а з 1890-х років – чотирирічне, а під кінець існування земств – деякі семирічне навчання. В програму земських шкіл входили: релігія, читання, письмо, рахунки, а подекуди й співи [8]. Тип трирічної земської школи, де один вчитель займався одночасно з учнями трьох класів в одній кімнаті, розробив земський діяч Олександрівського повіту на Катеринославщині, барон М.Корф. Він також уклав програму, підготував на спеціальних курсах вчителів, склав і видав низку підручників для учнів і вчителів.

На прикладі Полтавської губернії, можна прослідкувати об'єми будівництва земських шкіл. Перші більш повні дані про земські навчальні заклади губернії ми маємо за 1871 рік. Їх на той час було лише 48. У 1887 році кількість земських шкіл зросла в 13 разів. У 1895 році їх налічувалося 736, а в 1916 – 1773. Значно зросла і кількість учнів земських шкіл. Якщо у 1887 році в цих закладах навчалось 45657 дітей, то в 1895 році – 60970, а в 1908 – 82320 дітей. При цьому слід зауважити, що 124 тисячі дітей губернії шкільного віку не навчалися. Особливо складності з навчанням були у дівчаток, бо селяни вважали освіту для них не потрібною і зайвою [1].

Будівництво земських шкіл потребувало розроблення об'єктів шкільної архітектури і створення типових проектів. У другій половині XIX століття стан шкільних будівель далеко не завжди відповідав не тільки санітарно-гігієнічним вимогам, а й нормам елементарної безпеки. Чимало сільських шкіл вимушені були ділити приміщення із арештантськими кімнатами, волосними правліннями, а це негативно впливало на організацію навчального процесу.

Наприкінці 80-х років XIX століття земськими лікарями Харківщини виробляються рекомендації щодо проектування навчальних приміщень. Ці настанови було взято за основу при укладанні Правил шкільного будівництва, затвердженого Харківськими губернськими земськими зборами у 1898 році. Ними встановлювались санітарні норми, пропорції співвідношення площі вікон до площі підлоги, мінімальний об'єм повітря, що мав приходитись на

одного учня. У шкільному приміщенні передбачалось облаштування теплої роздягальні і аптечної шафки [2]. Це були перші спроби по визначенню нормативів і технічних умов будівництва шкіл.

Праці Ф.Ф. Ерісмана та його учнів поклали основу шкільної гігієни, вимоги якої були сформульовані вченими на першому конгресі з цієї проблеми в Нюрнберзі в 1904 році.

Будівництво початкових шкіл і народних училищ на Україні здійснювалося, головним чином, за індивідуальними проектами архітекторів, земських інженерів і техніків. Аналіз низки проектів і будівель дозволяє виділити два основних типи їх об'ємно-планувального вирішення: з компактним плануванням, коли план будівлі наближається до квадрату, і розчленований, з одностороннім розташуванням класних приміщень вздовж рекреаційного коридору і складною конфігурацією плану.

Перший тип при малій кількості класів був найбільш раціональним. Прикладами є одноповерхові школи в с. Дергачівка (1897 р., арх. А.Н. Бекетов), а також земська школа в Вовчанську (1913 р., арх. К.Н. Жуков) Харківської губернії (рис. 2). В останній рекреаційна зала розташована в центрі, навколо неї розміщені класні приміщення, сходи знаходяться в кутах будівлі. До недоліків цього типу слід віднести різну орієнтацію класів, що безперечно призводило до погіршення умов освітленості.

Більш прогресивним типом були школи з одностороннім розташуванням класів. Цей тип був запропонований архітектором П.Ф. Альошиним у 1906 році в конкурсних проектах зразкових 6-класних шкіл для різних міст Росії (рис. 3). В проектах цих шкіл врахована оптимальна орієнтація класних приміщень. Так, в проекті 4-класного міського училища всі класи зорієнтовані на один бік, а квартири, кабінети, учительське приміщення і санвузли – на інший.

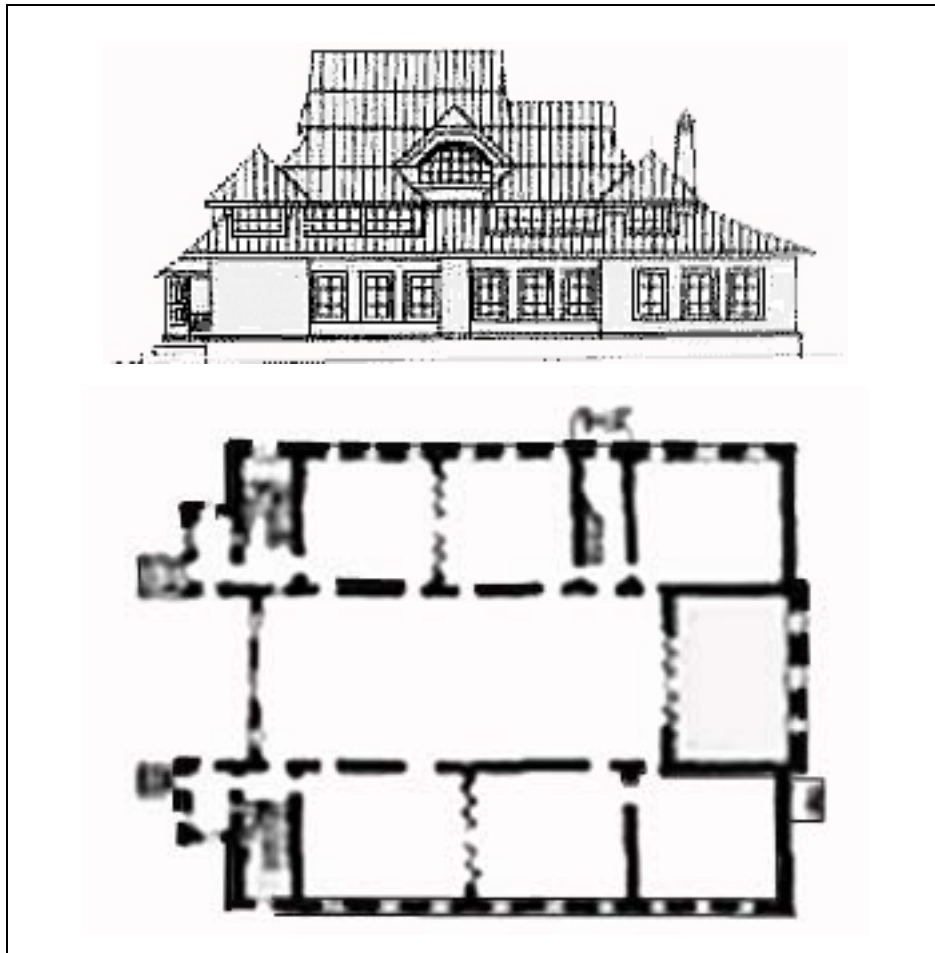

Рис.2 Фасад і план земської школи у Вовчанську. 1913 р., арх. К.Н.Жуков
(за матеріалами [9]).

Оригінальні будівлі початкових земських шкіл були побудовані в Полтавській та Київській губерніях. Вони мали об'ємно-просторове вирішення з високими черепичними дахами, входами-ганками і баштами в неоукраїнському стилі та відрізнялися виразністю образу (рис. 4).

У 1912 – 1913 роках О.Г. Сластіон створює кілька варіантів проектів земських шкіл для Полтавщини, які було експоновано на Всеросійській виставці 1913 року в Києві. О.Г. Сластіон збагачує композицію шкільного будинку, застосовуючи розкладні дерев'яні перегородки, які дозволяли у разі потреби об'єднувати класи між собою в одну велику залу. Проекти О.Г. Сластіона мали асиметричну композицію плану для одно- і двокласних земських шкіл і симетричну композицію для трьох- і чотирьох класних шкіл. В функціональному відношенні будівлі мали чітке зонування учбових і

допоміжних приміщень і являли собою традиційну схему української хати на дві половини (клас і квартира вчителя) або схему П-подібного типу.

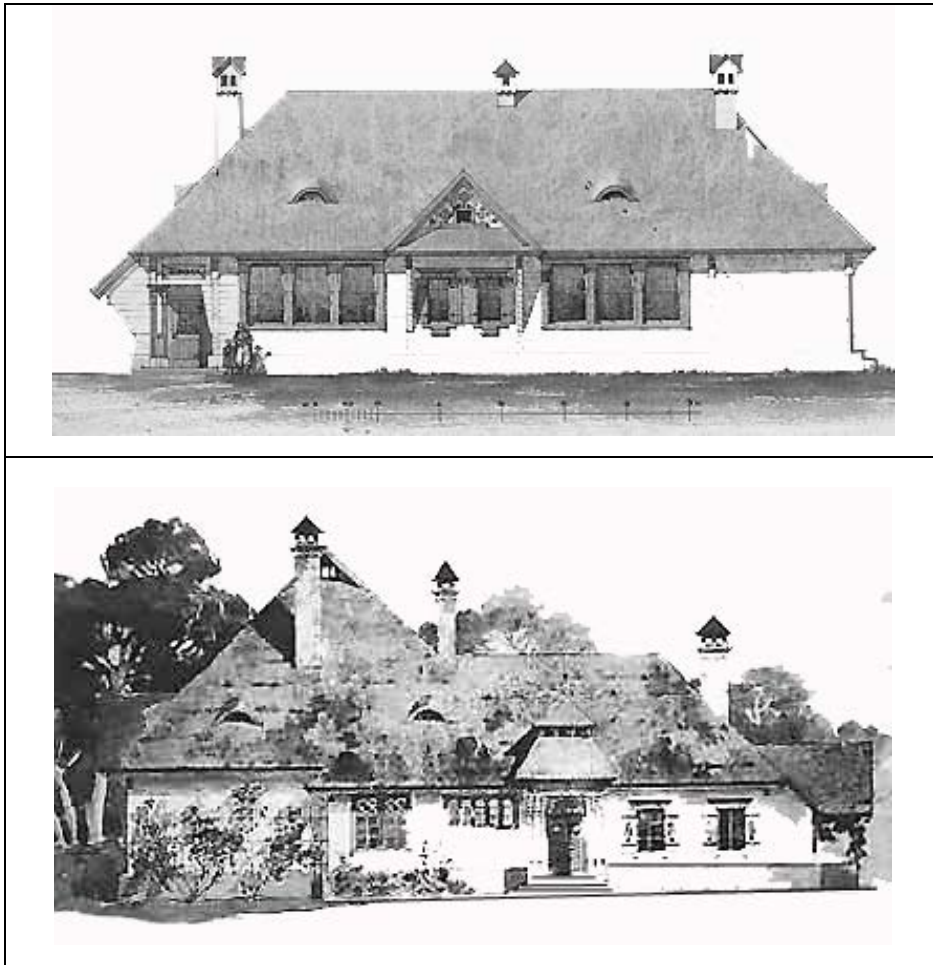

Рис.3. Проекти земських шкіл. Арх. П.Ф. Альошин. 1906 р.

(за матеріалами [9]).

Основною конструкцією будинку був дерев'яний зруб або каркас, обкладений ззовні цеглою, завдяки чому будинки шкіл були досить міцними і економічними. У зовнішній композиції головний об'єм створював учбовий блок, накритий високим чотирисхилим дахом, до якого приєднувалися один чи два блоки, де були розташовані житлові та інші приміщення, а між ними здіймалася вежа, вкрита наметовим дахом зі шпилем, що підкреслював головний вхід. В одно- і двокласних школах башта акцентувала асиметричність загальної композиції, а в три- та чотирікласних школах, у вирішенні яких панувала симетрія, башт було дві (рис. 5).

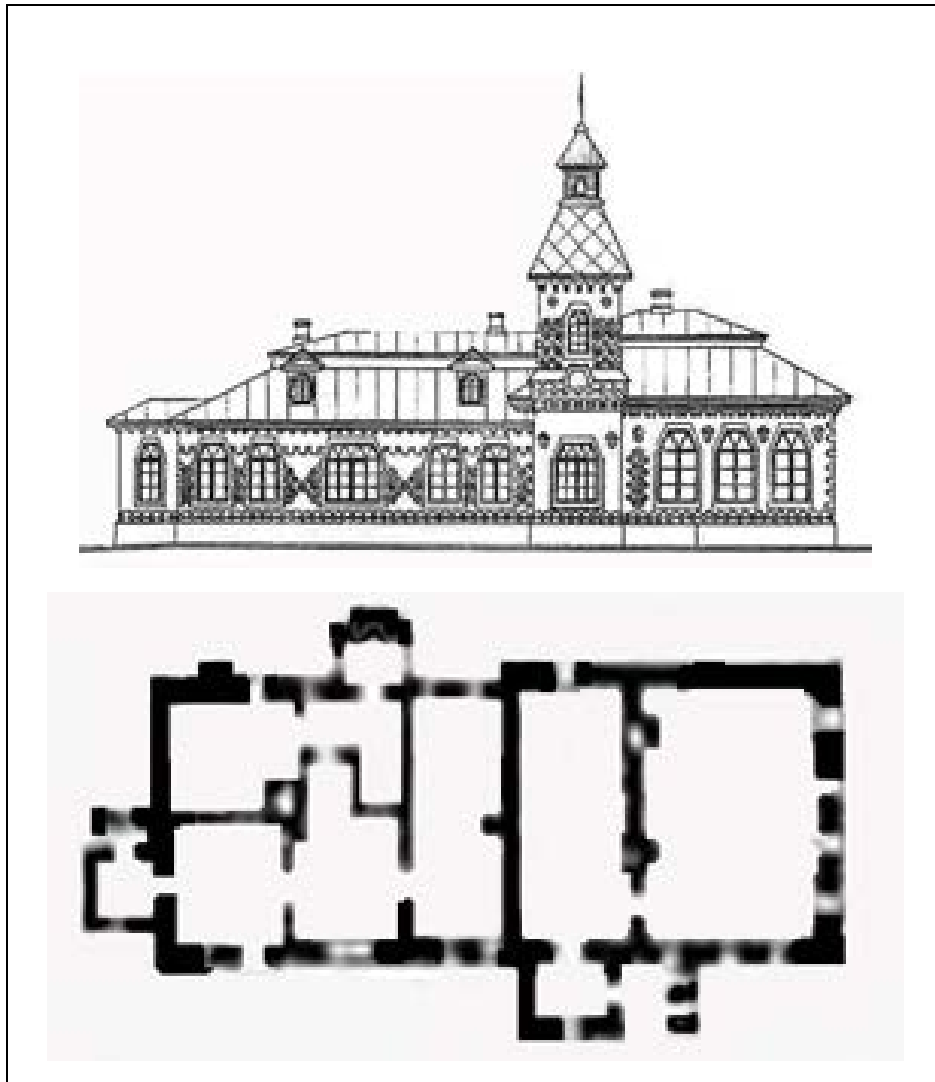

Рис.4. Фасад однокомплектної земської школи в с. Западинці Лохвицького повіту Полтавської губернії. 1913 р., худ. О.Г. Сластіон (за матеріалами [7]).

Під впливом проектів земських шкіл О.Г. Сластіона починають розроблятися проекти шкіл для Роменщини та Херсонщини.

Висновки. Таким чином, створення земств призвело до розвитку народної освіти, особливо, початкової освіти в сільській місцевості. Земські школи зростали кількісно і якісно. Наприкінці XIX – на початку XX століть були вироблені нормативні документи, які регулювали санітарно-гігієнічні умови шкільного будівництва. Були створені типові проекти шкіл з різним об'ємно-планувальним вирішенням. Можна виділити два основних типи об'ємно-планувального вирішення шкіл: центричний, коли класні приміщення групуються навколо центральної рекреаційної зали, і розчленований, коли

класні і службові приміщення розташовані вздовж рекреаційного коридору, такі школи мали складну конфігурацію плану. До другого типу об'ємно-планувального вирішення можна віднести і земські школи, створені О.Г. Сластьоном для Полтавської губернії. Вони мали чітке функціональне зонування на класні і службові приміщення, які розмежовувалися між собою за принципом традиційної української хати на дві половини.

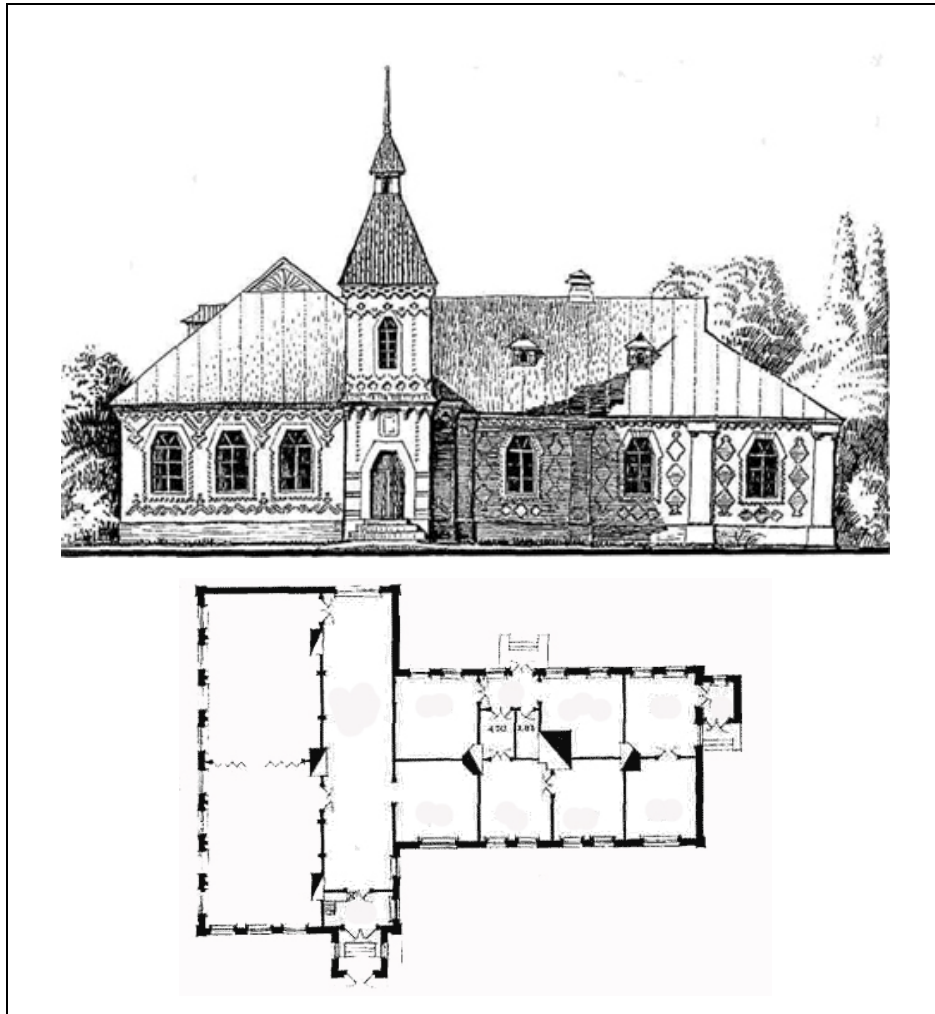

Рис.5. Фасад і план двокомплектної земської школи в с. Млини Лохвицького повіту Полтавської губернії. 1912 р., худ. О.Г. Сластьон (за матеріалами [7]).

Дане дослідження виконується в контексті науково-дослідницької роботи кафедри основ архітектури Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Список використаної літератури.

1. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864 – 1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А.М. Гуз; Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1997.- 16 с.
2. Жук В.Н. Наш рідний край: з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період [збірник] / В.Н. Жук, Т.П. Пустовіт. – Полтава, 1991. - №12. – 87 с.
3. Жуков С.М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Харківської губернії). / Жуков С.М. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. – Х.,2011. - №10: Сер. Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 96 – 105.
4. Кікто С. Становлення земських навчальних закладів Полтавщини (кінець ХІХ – початок ХХ століть). / Кікто С.// Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 2. – С. 140–145. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pena_2012_2_26.pdf.
5. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні / П.Г. Лузан, О.В. Васюк, О.М. Бернова. – К.: НАУ. – 2007. – 302 с.
6. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століть): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01/ О.І. Мармазова; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.
7. Мінц М.О. Земські початкові школи На Півдні України в 60 – 70 роках ХІХ століття / Мінц М.О. // Наукові праці: зб. наук пр. – М., 2005. – Сер. Педагогіка. – Вип. 29: т. 42. – С. 151-158.
8. Олійник Н.А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.А. Олійник; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 22 с.

9. Отчёт о состоянии профессиональных учебных заведений Полтавского губернского земства. – Полтава, 1906. – 175 с.
10. Сахній М. Зародження земської освіти на Лівобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століть. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/10510/1/11sm.pdf>. - 06.07.2014.
11. Ханко В.М. Щедре роно таланту: До 130-х роковин від дня народження класика українського мистецтва Опанаса Сластьона / Ханко В.М. // Наука і культура: Україна / АН УРСР. – 1986. – Вип. 20. – С.360 – 365.
12. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн / Упорядник З.В. Мойсеєнко-Чепелик. – К.: КНУБА, 2000. – 378 с.
13. Шумілова І.Ф. Розвиток земських шкіл Північного Приазов'я: історико-педагогічний аспект: монографія / Шумілова І.Ф. - Донецьк, 2008. – 206 с.
14. Ясієвич В.Є. Київський зодчий П.Ф. Альошин/ Ясієвич В.Є. – К.: Будівельник, 1966. – 66 с.
15. Ясієвич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков/ Ясієвич В.Е. – К.: Будивэльнык, 1988. – 184 с.